

<https://doi.org/10.15407/dse2019.02.039>

УДК 314.37

JEL CLASSIFICATION: J13 J18

Б.О. КРИМЕР

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ORCID 0000-0002-2103-6622

ПОЛІТИКА СПРИЯННЯ ОДИНОКИМ БАТЬКАМ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Розглянуто політику сприяння одиноким батькам як складову сімейної політики – передумови виникнення, інструментарій, проблемні аспекти та перспективи подальшого розвитку. Поширення одинокого батьківства висвітлено як закономірний наслідок соціально-економічних та демографічних трансформацій. Однобатьківська сім'я часто є свідомим вибором людини і має достатній потенціал для повноцінного розвитку дитини. Проте в результаті поширення одинокого батьківства виникає ряд проблем, зокрема щодо бідності сімей з дітьми та можливостей поєднання батьківства й зайнятості. Подібність демографічного розвитку України та інших розвинутих країн обумовила схожість супутніх соціально-економічних викликів, а також можливість використання позитивного досвіду вирішення проблем, зокрема у сфері сприяння одиноким батькам. Сучасна політика такого сприяння є комплексом заходів зі створення комфортного соціально-економічного середовища для одиноких батьків з дітьми. Найефективнішою у боротьбі з бідністю одиноких батьків є комплексна стратегія, яка поєднує надання матеріальної підтримки одиноким батькам, сприяння зайнятості батьків та надання соціальних послуг з догляду за дитиною, поширення гендерної рівності. Перехід від пріоритетності матеріальної підтримки одиноких батьків з дітьми до розширення можливостей щодо зайнятості є тривалою тенденцією в сімейній політиці розвинутих країн – сприяння зайнятості є основним способом зменшення ризиків бідності однобатьківських сімей. Водночас, поширення неповної зайнятості підвищує рівень бідності одиноких батьків, тому особливої ваги для розширення їхніх можливостей щодо зайнятості та забезпечення достатку набуває доступність послуг із догляду за дитиною. Серед напрямів розвитку політики сприяння одиноким батькам в Україні можна назвати удосконалення системи диференційованої матеріальної підтримки за черговістю народжених дітей; розширення мережі дошкільних закладів, поліпшення якості їхньої роботи, підвищення рівня підготовки персоналу дошкільних закладів, поширення інших форм догляду за дитиною в ранньому віці (доглядальники, сімейні дитячі садки), підвищення гнучкості системи зайнятості для одиноких батьків, збільшення можливостей навчання, перекваліфікації та пошуку роботи.

Ключові слова: сімейна політика, одинокі батьки, соціальна політика, зайнятість, бідність, дошкільні заклади.

© КРИМЕР Б.О., 2019

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2019, № 2 (36): 39–51

39

Б.А. Кример

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com
ORCID 0000-0002-2103-6622

ПОЛИТИКА СОДЕЙСТВИЯ ОДИНОКИМ РОДИТЕЛЯМ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Рассмотрена политика содействия одиноким родителям как составляющая семейной политики — предпосылки возникновения, инструментарий, проблемные аспекты и перспективы дальнейшего развития. Распространение одинокого родительства рассмотрено как закономерное следствие социально-экономических и демографических трансформаций, одинокительская семья часто оказывается сознательным выбором человека и обладает достаточным потенциалом для полноценного развития ребенка. В результате распространения одинокого родительства возникает ряд проблем, в частности относительно бедности семей с детьми и возможностей сочетания родительства и занятости. Сходство демографического развития Украины и других развитых стран обусловило и подобие сопутствующих социально-экономических вызовов, а также возможность использования положительного опыта для решения проблем, в частности в сфере содействия одиноким родителям. Современная политика содействия им — комплекс мероприятий по созданию комфортной социально-экономической среды. Наиболее эффективной в борьбе с бедностью одиноких родителей считается комплексная стратегия, объединяющая материальную поддержку одиноких родителей, содействие их занятости и предоставление социальных услуг по уходу за ребенком, обеспечение условий гендерного равенства. Переход от приоритетности материальной поддержки одиноких родителей с детьми к расширению возможностей их занятости служит длительной тенденцией в семейной политике развитых стран: содействие занятости одиноких родителей наилучшим способом упреждает их бедность. В то же время, распространение неполной занятости повышает уровень бедности одиноких родителей, потому особенно важна для расширения возможностей занятости и обеспечения их благосостояния доступность услуг по уходу за ребенком. Среди направлений развития политики содействия одиноким родителям в Украине можно назвать совершенствование системы дифференцирования материальной поддержки относительно очередности рожденных детей; расширения сети дошкольных учреждений, улучшение качества их работы, повышение уровня подготовки персонала и удобства учреждений для родителей, распространение других форм ухода за ребенком в раннем возрасте (присмотр, семейные детские сады), расширение возможностей занятости одиноких родителей путем создания условий для гибкой занятости и обучения родителей, переквалификации и поиска работы.

Ключевые слова: семейная политика, одинокие родители, социальная политика, занятость, бедность, дошкольные учреждения.

B.O. Krimer

Ph. D (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com
ORCID 0000-0002-2103-6622

LONE PARENTS POLICY: MODERN DEVELOPMENT

The paper is aimed at studying single-parents policy (as a component of family policy) development. The background of single-parents policy development, the current measures, the problems and prospects for further modernization in Ukraine are investigated. The increase in single parenthood as a regular consequence of socio-economic and demographic transformations is considered: a single-parents family is often a conscious choice of a person and has adequate potential for the necessary development of a child. As a result of the spread of single parenthood, a number of problems arise. In particular, regarding the poverty of families with children and the

difficulty of combining parenting and employment. The similarity of the demographic development of Ukraine and other developed countries led to the similarity of related socio-economic challenges, and also made it possible to use positive experience in solving the problems caused, in particular in the field of helping single parents. The modern policy of supporting single parents is a set of measures to create a comfortable social and economic environment for single parents with children. The most effective in combating poverty of single parents is considered to be a comprehensive assistance strategy that combines material support for single parents, promoting parental employment and the provision of social childcare services, and promoting gender equality. The transition from prioritizing material support to single parents with children to expanding employment opportunities is a long-term trend in the family policies of developed countries. Facilitating the employment of single parents as best as possible prevents their poverty, but the spread of underemployment increases the level of poverty of single parents. Especially important for expanding employment opportunities and ensuring the welfare of single parents is the availability of childcare services. Among the ways to improve the policy of helping single parents in Ukraine are: improving the material support system regarding differentiation in order of priority, expanding the network of available preschool institutions, improving the quality of preschool institutions, staff training and facilities for parents, distributing other forms of child care at an early age (caring, family kindergartens), empowering single parents regarding employment by increasing the flexibility of employment and creating training opportunities for parents, retraining and job search.

Keywords: lone parents, social policy, employment, poverty, pre-school establishments.

Актуальність. Сучасні демографічні зрушення, трансформації шлюбу та сім'ї, плюралізація форм батьківства формують нові виклики для сімейної політики розвинутих країн. Перебіг демографічних процесів і плюралізація в сфері шлюбно-сімейних відносин в останні десятиліття вказують, що практика утримання та виховання дітей самотніми батьками поширюватиметься і в Україні, відповідно все більшої актуальності набуватимуть пов'язані з цим ризики. Демографічна модернізація суспільства в Україні відбувається в руслі загальносвітових демографічних тенденції, зокрема характерного для розвинутих країн Європи «Другого демографічного переходу», однією з рис якого є зростання частки позашлюбних народжень.

Постановка проблеми. Сімейна політика, метою якої є створення найкомфортнішого для народження й виховання дітей соціально-економічного середовища та «пом'якшення» основних ризиків батьків з дітьми, еволюціонує відповідно до демографічних трансформацій, а підтримка самотніх батьків стає важливим завданням у різних країнах. Вивчення провідного зарубіжного досвіду дає підстави розглянути можливості впливу на пов'язані з самотнім батьківством проблеми і сформулювати рекомендації для вдосконалення сімейної політики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сімейна політика розвинутих країн, функціонування її інструментів і вплив на соціально-економічний та демографічний розвиток уже тривалий час перебувають у полі зору сучасних науковців. Ці питання розглядали Г. Неєр (G. Neyer), П. Макдоналд (P. McDonald), Т. Соботка (T. Sobotka), О. Тевенон (O. Thevenon) та ін. Зростання вагомості проблем самотніх батьків для сучасної соціальної політики висвітлено в роботах К. Еспін-Андерсен (C. Esping-Andersen), Д. Боноллі (G. Bonolli). Функціонування інструментів сімейної політики, орієнтованих на самотніх батьків, досліджували Р. Ньєвенхуйс (R. Nieuwenhuis) та Л. Малдонадо (L. Maldonado), пояснивши, зокрема, високий рівень бідності самотніх батьків з дітьми на тлі високого рівня зайнятості. Подібне пояснення на прикладі Нідерландів надали С. Дуюлмус (C. Duyulmus) та А. Ван де Берг (A. Van den Berg). Дослідження самотнього материнства в Росії виконав С. Захаров (S. Zaharov).

Соціально-економічне становище самотніх батьків з дітьми у розвинутих країнах і проблеми орієнтованої на них соціальної політики вивчено під час тривалих

науково-дослідних проектів міжнародних організацій, наприклад, проекту *Doing Better for Families* (OECD, 2011) та *Families and Societies* (EU, 2017).

Досліджують сучасні трансформації у сфері шлюбно-сімейних відносин, та, зокрема, інституту батьківства, а також передумови та характер поширення однобатьківських сімей в Україні Л. Слюсар (L. Slyusar) та І. Курило (I. Kurilo). Вивченням бідності сімей із дітьми та неповних сімей займались А. Реут (A. Reut) і Л. Черенько (L. Cherenko). Юридичний бік соціального захисту сімей з дітьми за законодавством України, зокрема й щодо одиноких батьків, досліджувала К. Бориченко (K. Voruchenko).

Мета цієї роботи – розвинути уявлення про політику сприяння одиноким батькам, дослідити сучасний стан політики сприяння одиноким батькам в Україні та країнах Європи, сформулювати рекомендації щодо розвитку політики сприяння одиноким батькам в Україні.

Новизна полягає у доповненні уявлень щодо підтримки одиноких батьків у сучасній системі сімейної політики і у формуванні рекомендацій щодо удосконалення сімейної політики України.

Методи дослідження. З методів наукового дослідження застосовані порівняння, аналіз, узагальнення та індукція. Для передбачення потенційних змін у демографічних процесах та аналізу впливу спрямованої на однобатьківські сім'ї соціальної політики використано метод історичної аналогії та системний підхід, для формування висновків – абстрактно-логічний метод.

Інформаційна база. Робота базується на масиві статистичних індикаторів, що характеризують поширення та соціально-економічне становище однобатьківських сімей. Масив сформований за матеріалами Державної служби статистики України, Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD Family Database), Євростату (Eurostat), а також аналітичних матеріалів щодо сімейної політики, зокрема опублікованих в рамках проектів *Doing Better for Families* та *Families and Societies*.

Виклад основного матеріалу. Поширення однобатьківських сімей, в яких виховання та догляд за дитиною здійснює один із батьків, а не сімейна пара, є наслідком тривалого процесу трансформації інститутів шлюбу та сім'ї під впливом загального соціально-економічного розвитку та демографічної модернізації. Характерні для сучасного суспільства свобода вибору та емансипація безпосередньо впливають на шлюбно-сімейну поведінку населення, результатом чого є плюралізація форм батьківства. На противагу минулим історичним етапам, коли причиною одинокого батьківства часто був негативний вплив зовнішніх обставин (зокрема, смерть одного з батьків), формування сучасної однобатьківської сім'ї є найчастіше результатом розв'язання кризової ситуації: невдалий шлюб, криза у подружніх стосунках, неможливість знайти шлюбного партнера [1]. Усе частіше одиноке батьківство є свідомим вибором. Саме тому однобатьківські сім'ї треба сприймати як закономірне явище в межах сучасного демографічного розвитку, поширеність якого має перспективи щодо зростання.

Сучасні дослідження наголошують, що однобатьківські сім'ї мають достатній потенціал для повноцінного виховання і розвитку дитини [2], проте існує й ряд важливих проблем, зокрема, економічних. Одиноке батьківство визначають нині як «новий соціальний ризик» [3]. Найочевиднішою проблемою є більший ризик бідності однобатьківських сімей ніж сімейних пар з дітьми. На тлі економічних негараздів існує і ризик депресії та асоціальної поведінки дітей в однобатьківських сім'ях; відсутня традиція участі батька, який не проживає з дитиною, у її вихованні [1].

Надзвичайно гострою для самотніх батьківських сімей є проблема поєднання зайнятості та сімейного життя.

Трансформація шлюбу та сім'ї в Україні відбувається у руслі загальноєвропейських і світових тенденцій демографічного та соціального розвитку, помітною рисою сучасного етапу є поширення позашлюбної народжуваності. В Україні частка позашлюбних народжень в останні роки дещо перевищує 20 % й є близькою до визначеної у Польщі (25 %), Хорватії (19 %), Молдові (22 %). У деяких країнах Європи ця частка вже перевищила 50 % усіх народжень (Франція, Норвегія, Швеція, Естонія, Словенія). Для країн Євросоюзу (ЄС–28) значення частки позашлюбних народжень виросло з 27 % у 2000 до 43 % у 2016 році. Відносно низька частка позашлюбних народжень в Україні є історично обумовленою й пов'язаною з тим, що більшість населення вважає саме офіційне шлюбне партнерство найкращим варіантом для народження дитини [4]. Проте тривала динаміка цього показника (у 1990-му частка позашлюбних народжень становила 10 %) та загальноєвропейська тенденція зростання свідчать про можливість подальшого збільшення частки позашлюбних народжень в Україні.

Іншим напрямом утворення самотніх батьківських сімей є розірвання шлюбу, в результаті чого дитина залишається з одним із батьків. В сукупності розвинутих країн, що входять до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), шлюбні пари з дітьми більш схильні до розлучень, ніж шлюбні партнери без дітей. Загалом у сукупності цих країн понад половина сімей, що розлучаються, мають принаймні одну дитину, а в Польщі, Угорщині, Фінляндії та Португалії ця частка більша за 60 %. Наявність дітей у парах, що розлучаються, обумовлена тривалістю шлюбу, яка найчастіше становить понад 20 років (27 % усіх розлучень), 23 % розлучень відбувається після 5–9 років шлюбу (27 % в Естонії та Великій Британії). Зовсім незначна кількість шлюбів – менше 1 % розпадається упродовж року [5].

Домогосподарства із самотніми батьками й дітьми в усіх розвинутих країнах становлять меншість – 7,7 % у країнах ОЕСР та 6,8 % у країнах ЄС. Проте їхня частка є істотно різною у різних країнах. Так, у Латвії частка домогосподарств із самотніми батьками складає 11 % від усіх домогосподарств, у Японії – 3 %. Усюди абсолютна більшість самотніх батьківських домогосподарств – це домогосподарства, де діти проживають з матір'ю (5,6 % усіх домогосподарств або ж 82 % самотніх батьківських домогосподарств), а не з батьком (18 % самотніх батьківських домогосподарств) [5]. В Україні більшість сімей із дітьми залишається традиційними: у 80 % сімей діти мешкають з обома батьками, майже 80 % дітей народжується у батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Водночас у кожному п'ятому домогосподарстві, де є діти, вони мешкають без одного чи обох батьків [6].

Одним із найгостріших викликів, що постають перед політикою сприяння самотнім батькам у розвинутих країнах, є високий рівень бідності самотніх батьківських сімей. Домогосподарства з дітьми, загалом, мають вищі ризики бідності, ніж бездітні домогосподарства, що спостерігається, зокрема, в 28 із 36 країн ОЕСР (винятками є Данія, Фінляндія, Естонія, Словенія, Латвія, Норвегія, Швеція та Корея), де межа бідності на рівні 50 % медіанного доходу. З 2004 до 2013 року рівень бідності сімей з дітьми зріс у 13 країнах ОЕСР й подекуди це зростання було досить помітним (4 % у Іспанії, 6 % у Греції). Але спостерігалось і зниження цього показника: на 5 % у Ірландії та 10 % у Польщі.

Самотніх батьківські домогосподарства перебувають у складних умовах, ризики їхньої бідності особливо зростають під час економічних криз. Рівень бідності домогосподарств із дітьми та з однією дорослою людиною виглядає надзвичайно високим – 31,6 % для усієї сукупності країн ОЕСР, в той час як у домогосподарствах

з дітьми, де є двоє дорослих, рівень бідності майже втричі менший – 10,2 %. Зокрема, в Іспанії рівень бідності однобатьківських домогосподарств складає 42,9 %, а в домогосподарствах з дітьми, де є двоє дорослих – 19 %, у Франції – 24,7 та 6, в Швеції – 26,2 та 5, у Польщі – 30,5 та 11, в Естонії – 32,5 та 9,2 % відповідно [5]. У ряді країн ОЕСР різниця може становити понад 30 % (Канада, Австралія, Чехія), що характеризує однобатьківські домогосподарства як проблемні, навіть у достатньо заможній країні й за загального низького рівня бідності. Таким чином проблема високого рівня бідності однобатьківських домогосподарств є вкрай ваговою для усіх розвинутих країн.

Складність забезпечення добробуту в однобатьківській сім'ї, властива усім розвинутих країнам, добре помітна з порівняння доходів у різних типах домогосподарств. Домогосподарства з дітьми й одним дорослим, як правило, мають помітно нижчі доходи, ніж бездітні домогосподарства з двома дорослими. Зокрема, в Польщі – на 18,4, Франції – 37,2, в Іспанії – на 15,7 % (таблиця). Також доходи батьків-одинаків нижчі, ніж в інших домогосподарствах із дітьми (де є двоє дорослих, один з яких працює) – в Польщі – на 11,6, Франції – 9,5, в Іспанії – на 21,3 %. Загалом у країнах ОЕСР домогосподарства батьків-одинаків мають середній дохід на рівні 70 % від доходу домогосподарств із двох дорослих, один із яких працює. Водночас, зайнятість батьків сприяє забезпеченню достатку сімей з дітьми – домогосподарства з двома та більше працюючими дорослими мають дохід майже того ж рівня, що й домогосподарства без дітей та з одним дорослим, а в деяких країнах і значно вищий дохід. Різниця в доходах домогосподарств із двома працюючими батьками й домогосподарств батьків-одинаків, становить 28 % у Франції, 46 – у Польщі, 58 – у Естонії.

Домогосподарства з дітьми й однією дорослою особою в Україні також характеризуються вищим рівнем матеріальних проблем, ніж інші домогосподарства з дітьми. Незважаючи на те, що монетарна бідність однобатьківських сімей менш виражена, ніж сімей із дітьми загалом, інші аспекти бідності є досить чіткими. Зокрема, в однобатьківських сім'ях більш ніж втричі рідше є автомобіль, нижчою є забезпеченість

Таблиця. Співвідношення середніх доходів різних типів домогосподарств з дітьми порівняно з домогосподарством із двох дорослих без дітей у країнах Європи, %

Країна	Двоє чи більше дорослих працездатного віку, один з яких працює, без дітей	Один дорослий працює, одна дитина	Двоє чи більше дорослих працездатного віку	
			принаймні одна дитина, один з них працює	два чи більше з них працюють
Естонія	100	89,3	109,9	147,7
Іспанія	100	84,3	63,0	113,4
Польща	100	81,6	73,2	119,5
Чехія	100	68,7	90,6	115,6
Німеччина	100	68,6	85,7	102,3
Італія	100	67,8	63,4	115,4
Швеція	100	63,6	73,6	105,1
Франція	100	62,8	72,3	99,4

Джерело: складено на основі *OECD Family Database*.

абсолютно усіма товарами тривалого користування. За даними вибіркового обстеження домогосподарств щодо самооцінки власних доходів, серед однобатьківських домогосподарств 55 % зазначали, що постійно відмовлялися собі в найнеобхіднішому, серед усіх домогосподарств з дітьми цей показник менший за 40,1 %. Також серед однобатьківських домогосподарств 82 % відносять себе до бідних, а серед усіх домогосподарств з дітьми таких 70,6 %. Цікаво, що 50 % однобатьківських домогосподарств зазначили, що додаткові доходи спрямували б на освіту, а серед усіх домогосподарств із дітьми це зробили б лише 30,1 % [7]. Загалом, сім'ї з неповнолітніми дітьми становлять найуразливішу з точки зору малозабезпеченості групу населення в Україні, де ризик бідності традиційно зростає зі збільшенням кількості дітей в родині. Так, за межею відносної бідності 75 % медіанних сукупних еквівалентних витрат у 2015 р. перебувала кожна третя дитина, а найменший ризик потрапити до категорії бідних в Україні мають ті домогосподарства з дітьми, в яких всі дорослі особи працюють (у 2015 р. рівень відносної бідності – 18,9 %) [8].

Сприяння батькам із дітьми, запобігання бідності, створення для них якомога комфортнішого соціально-економічного середовища та «пом'якшення» основних ризиків знаходиться в полі зору сімейної політики, яка еволюціонує під впливом зовнішніх викликів, серед яких, безумовно, поширення однобатьківських сімей. Із 35 країн ОЕСР на даний час тільки чотири не використовують жодних спеціалізованих інструментів підтримки самотніх батьків. Сприяння самотнім батькам, зокрема щодо запобігання їхній бідності здійснюється шляхом комплексного поєднання «традиційних» інструментів сімейної політики – матеріальної підтримки сімей з дітьми, засобів сприяння зайнятості батьків, соціальних послуг із догляду за дитиною тощо.

Матеріальна допомога самотнім батькам з дітьми є інструментом, що зменшує ризики бідності цієї категорії населення. Сучасні дослідження визнають ефективність матеріальної підтримки у боротьбі з бідністю батьків із дітьми, особливо коли існують спеціалізовані інструменти, орієнтовані на самотніх батьків (грошові виплати, компенсація витрат на житло чи використання соціальних послуг з догляду за дитиною, а також забезпечення виплати аліментів), проте наголошують, що рівень соціальної допомоги майже в усіх розвинутих країнах є недостатнім для досягнення загальноприйнятих порогів бідності [9]. Матеріальна допомога самотнім батькам існує, як правило, у вигляді щомісячних платежів, не значних за обсягом, проте диференційованих за черговістю дитини та досить часто пролонгованих на великий інтервал часу – до досягнення дитиною віку 18–22 років.

Зокрема, в розгалуженій системі підтримки батьків із дітьми у Франції матеріальна допомога для самотніх батьків помітно більша, ніж для інших батьків, надається на умовах адресності (з урахуванням рівня доходу), а також диференційована за черговістю – розмір зростає з кожною наступною дитиною. Також є цільова невелика допомога для вирішення житлових проблем самотніх батьків [10].

Важливо, що найкращі результати матеріальної підтримки для зниження бідності однобатьківських сімей спостерігаються в тих країнах, де поєднано універсальні виплати й пільги сім'ям з дітьми з додатковими пільгами саме для самотніх батьків [11].

Проте, щедра матеріальна підтримка батьків із дітьми може мати й несподівані негативні наслідки: в ряді досліджень доведено, що значна матеріальна підтримка самотніх батьків, які перебувають у відпустках по догляду, може мати наслідком нижчий рівень зайнятості або менш сприятливі умови зайнятості, що, в результаті, призведе до вищого рівня бідності [2].

Важливою рисою сучасної політики підтримки одиноких батьків, що впливає на усі застосовувані інструменти, є її орієнтованість на обох батьків, а не виключно на матір. Заохочення практичної гендерної рівності є загальним вектором розвитку сімейної політики країн Європи, що має вплив на зменшення материнської та дитячої бідності, залучення батьків до догляду за дитиною, вищі показники народжуваності. Можна сказати, що взаємозв'язок зайнятості, гендерної рівності та дитячої бідності все більше обумовлює спрямування сімейної політики розвинутих країн.

На перший погляд, «конфігурація» системи матеріальної підтримки сімей з дітьми в Україні, відповідає наведеним вище рекомендаціям і охоплює універсальну одноразову допомогу при народженні дитини та спеціалізовану допомогу одиноким матерям. Проте тривалість виплат є досить незначною, а також відсутня диференціація за черговістю. Щомісячна допомога одиноким матерям характерна ще й тим, що можливості отримання допомоги одиноким батьком суттєво обмежені (надається удівцям та усиновителям). Цю допомогу все частіше, зокрема у професійному середовищі, коректніше називають «допомогою на дітей одиноким особам», хоча у відповідному законі назва все ще сформульована як «допомога одиноким матерям».

Сама конструкція Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» дає можливість говорити про її обмежувальний характер, оскільки закріплено право на допомогу на дітей лише за одинокими матерями. Також законодавство України не містить чіткого визначення понять «одинокі мати» чи «одинокі батьки», замінюючи їх лише перерахуванням характеристик, яким вони повинні відповідати задля отримання цієї допомоги [12].

Розмір допомоги на дітей одиноким особам в Україні не можна вважати вагомим, проте спостерігається зростання обсягів виплат упродовж останніх років – в 2015 році середній розмір допомоги на дітей одиноким особам становив 367 грн, й отримували її 188,5 тис. одержувачів на 725,2 тисячі дітей. 2016 року середній розмір цієї допомоги виріс до 855 грн, а у 2017 – до 1038 грн й отримували цю допомогу на 463,5 тисячі дітей. Зауважимо: щомісячні виплати одиноким батькам у країнах Європи теж за звичай не є вагомими, проте часто тривають до переходу дитини в дорослий вік.

На достаток однобатьківських сімей впливає матеріальна підтримка з боку другого з батьків, яка надається шляхом виплати аліментів. Законодавство України, аналогічно до інших країн Європи, передбачає обов'язок батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Важливість цього аспекту в сучасних умовах підтверджується даними Міністерства юстиції України про те, що на початок 2018 року в органах державної виконавчої служби України перебувало на виконанні 531,7 тисяч документів щодо стягнення аліментів. Тривалою проблемою були труднощі у стягненні аліментів, проте законодавчі нововведення 2017 року суттєво сприяють створенню відповідного ефективного механізму.

Політика боротьби з бідністю однобатьківських сімей також реалізується шляхом сприяння зайнятості батьків й саме цей напрям розглядається як найбільш важливий у забезпеченні достатку батьків і дітей. У розвинутих країнах зайнятість батьків розглядається як «запобіжник» від бідності батьків і дітей, тому значні зусилля докладаються для повернення батьків на ринок праці, набуття ними нових навичок і кваліфікацій, створення можливостей для пошуку необхідного робочого місця. У цьому контексті особливої актуальності набувають заходи щодо поєднання зайнятості й сімейного життя. Зокрема, гнучкість відпусток по догляду за дитиною, можливості часткової зайнятості, надання соціальних послуг з догляду за дитиною.

Відпустки по догляду за дитиною, запроваджені задля підтримки самотніх батьків, повинні мати достатню тривалість задля забезпечення належної участі в догляді та вихованні дитини. Однак існують ризики, що надмірно довга відпустка батьків має шкідливий вплив на економічні перспективи самотніх батьків. Важливий також рівень оплачуваності відпустки, оскільки неоплачувані або низькооплачувані відпустки не заохочують працівників ними користуватись.

В Україні законодавство передбачає оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами і тривалу, але неоплачувану відпустку по догляді за дитиною до досягнення нею трирічного віку, яку окрім матері також може взяти батько або інший родич. Порівняно з Україною, відпустки по догляді за дитиною в Європі є достатньо тривалими й частково оплачуваними (від 31 % у Великій Британії до 100 % в Іспанії), у більшості розвинених країн батьківські відпустки оплачуються на рівні понад 50 % від попереднього заробітку. Специфічною проблемою України є дотримання роботодавцями трудового законодавства, оскільки поширення «тіньової» зайнятості позбавляє працівників передбачених законодавством пільг.

Усе поширенішими у розвинутих країнах стають відпустки, зарезервовані для батька, метою яких є якомога повніше залучення чоловіків до догляду за дитиною. Стверджується, що чоловіки, які активніше беруть батьківські відпустки, згодом охочіше беруть на себе частину хатніх справ, тим самим звільняючи жінку від «подвійного навантаження» [2]. Проте, у випадку самотнього батьківства, виникає ряд закономірних проблем щодо такого розподілу обов'язків.

Політика залучення батьків до ринку праці в розвинутих країнах дала результати – нині спостерігається поступове зростання економічної активності самотніх батьків. В країнах ОЕСР близько 75 % самотніх батьків мають оплачувану роботу, а в Італії, Швеції та Португалії ця частка доходить до 85 %. Ще у середині 1980-х зайнятими в цих країнах були 66 % самотніх батьків. Не зважаючи на те, що саме зайнятість батьків розглядається як «запобіжник» від бідності й численні інструменти сімейної політики орієнтовані на спрощення участі батьків у ринку праці, висока зайнятість не гарантує відсутності ризиків бідності, чому підтвердженням може слугувати той факт, що за період з середини 1980-х до кінця 2000-х, на тлі зростання економічної активності самотніх батьків рівень їхньої бідності теж дещо зріс (з 30,0 % до 31,2 %) [13].

Поєднання високої зайнятості та бідності можна вважати парадоксом, проте пояснення існує, якщо дивитись на ситуацію з урахуванням ряду факторів – гендерної рівності (зокрема освіти та можливості мати високодохідну зайнятість), доступу до зручних дошкільних закладів, специфіки сімейної політики. Дослідження становища самотніх батьків в Нідерландах продемонструвало, що активна політика щодо зайнятості самотніх батьків (з 25 % зайнятих у середині 1980-х років до 76,2 % у 2008 році), яка замінила політику «пасивної» матеріальної підтримки сімей з дітьми, сприяла зростанню їхньої бідності, оскільки більшість батьків працювали на умовах неповної зайнятості й на низько дохідних посадах [14]. Також самотні батьки характеризувались як менш освічені та кваліфіковані, а тому мали працювати довше для забезпечення адекватного доходу.

В Україні традиційно зайнятість жінок без дітей значно перевищує зайнятість жінок із дітьми. Ризики бідності відповідно зростають у неповних сім'ях з дітьми. Про особливу вразливість самотніх жінок із дітьми свідчить той факт, що доходи від заробітної плати забезпечують лише 45 % сукупних доходів цієї категорії населення (для порівняння: в структурі сукупних доходів жінок працездатного віку в

цілому – 86,8 %), а ризик бідності традиційно зростає зі збільшенням кількості дітей у родині [15].

На цьому тлі треба зважати на особливу роль системи соціальних послуг з догляду за дитиною в системі державної підтримки одиноких батьків. Доступні соціальні послуги з догляду за дитиною збільшують для батьків час продуктивної зайнятості, чим безпосередньо впливають на їхній добробут. Для одиноких батьків доступність дошкільних закладів має ще вагомніше значення, а відсутність їх стає величезною перешкодою на шляху зайнятості. Країни з розвинутою мережею доступних для батьків дошкільних закладів високого рівня характеризуються й високими показниками повної зайнятості батьків. Наприклад, у Франції та Швеції більшість (понад 60 %) батьків-одинаків працюють саме на повний день [14]. Розвинута сфера дошкільних закладів зменшує рівень бідності одиноких батьків із дітьми у Фінляндії, Франції, Нідерландах, Норвегії, Великій Британії, Данії тощо. Серед проблем сфери дошкільних закладів у деяких країнах можна виділити високу вартість, що обмежує доступність, та недостатньо високий рівень послуг. Варто наголосити на важливості державної підтримки сфери дошкільних закладів і необхідності сприяння саме одиноким батькам у забезпеченні доступності догляду за дитиною.

Прикладом країни з розвинутою системою послуг по догляду за дитиною є Франція, де дошкільні заклади доступні з тримісячного віку, проте доступ до різних типів догляду за дитиною помітно залежить від рівня доходів батьків. В 2012 році тільки 63 % дітей у віці до трьох років у Франції доглядали батьки, 6 % – інші родичі, 13 % користувались послугами дошкільних закладів, 18 % – індивідуальних доглядальників. Зі зростанням доходу частка дітей, яких доглядають батьки, зменшується, а використання соціальних послуг з догляду за дитиною зростає. Серед батьків, які працюють на умовах повної зайнятості, послугами індивідуальних доглядальників користується вже 37 %. [16].

За останнє десятиліття помітно зріс рівень охоплення дошкільними закладами дітей у віці 0–2 роки і 3–5 років у країнах Європи, а також в Україні, хоча рівень охоплення у нас все ще є одним із найнижчих в Європі (74,5 % для дітей у віці 3–5 років і 14,1 % для дітей 0–2 років). Проблемою України є помітна перевантаженість дошкільних закладів, яка є найгострішою в містах країни. Окрім браку місць варто згадати про відсутність гнучкої системи режиму дня в дошкільних установах, низьку якість надання послуг, нестачу сімейних дитячих садів (особливо в сільській місцевості); низький професіоналізм вихователів. Проте, саме сфера дошкільних закладів та інших форм догляду за дітьми є однією з перспектив розвитку сімейної політики України.

Якщо виходити з необхідності забезпечення достатку, то якомога повніше залучення батька до ринку праці є очевидним пріоритетом для політики підтримки батьків. Проте, з точки зору благополуччя дитини у віці до двох років важливою є і участь батька, що входить у конфлікт із необхідністю зайнятості та додатково обумовлює необхідність матеріальної підтримки батьків з дітьми [2].

Благополуччя дітей також пов'язане з сімейними стосунками, мікрокліматом, стосунками з батьками, конфліктами в оточенні. У цьому контексті існує необхідність в наданні інформаційно-консультативних послуг батькам, наявність програм примирення, розширення навичок батьків щодо вирішення кризових ситуацій, забезпечення належної участі обох батьків у вихованні дитини, подолання стресових ситуацій, інших психологічних та педагогічних проблем.

Висновки. Поширення одиобатьківських сімей обумовлене соціально-економічними та демографічними трансформаціями останніх десятиліть й є характерною

рисом сучасного демографічного розвитку в більшості розвинутих країн. Все частіше ситуація, коли один із батьків займається утриманням та вихованням дитини, є наслідком саме свідомого вибору людини. Але, поширення однопатеріальних сімей створює також і ряд проблем, зокрема щодо значно вищих ризиків бідності та ускладненого поєднання зайнятості та батьківства.

Сучасна політика підтримки самотніх батьків є комплексом заходів з надання матеріальної допомоги, забезпечення поєднання батьківства та зайнятості, надання соціальних послуг з догляду за дитиною. Однопатеріальні сім'ї мають вищі ризики бідності, ніж бездітні сім'ї та сім'ї з обома батьками в більшості розвинутих країн світу й майже усюди рівень соціальної допомоги є недостатнім для досягнення загальноприйнятих порогів бідності.

Найкращі результати щодо зменшення бідності самотніх батьків спостерігаються в тих країнах, де поєднують зусилля для забезпечення повної зайнятості самотніх батьків і матеріальну підтримку – виплати універсального характеру й орієнтовані на самотніх батьків з дітьми. Гнучкість робочого графіку, можливості пошуку необхідної зайнятості та перекваліфікації сприяють убезпеченню батьків від бідності, проте поширення неповної зайнятості й тривале перебування у відпустках по догляду за дитиною збільшує рівень бідності самотніх батьків. Водночас соціальні послуги з догляду за дитиною збільшують для батьків доступний для продуктивної зайнятості час, чим безпосередньо впливають на їхній добробут. Важливою рисою сучасної політики сприяння самотнім батькам є її орієнтованість на обох батьків і поширення гендерної рівності, пов'язаної з ринком праці, та, відповідно, з бідністю самотніх батьків.

Серед напрямів розвитку політики сприяння самотнім батькам в Україні можна назвати: удосконалення системи матеріальної підтримки щодо диференціації за черговістю народження дітей; розширення можливості зайнятості самотніх батьків шляхом збільшення гнучкості робочого графіку, можливостей навчання, перекваліфікації та пошуку роботи; нарощування мережі доступних дошкільних закладів, покращення якості їх роботи, підготовки персоналу та зручності для батьків, розвиток інших форм догляду за дитиною в ранньому віці (доглядальники, сімейні дитячі садки); поширення практичної гендерної рівності в суспільстві; надання інформаційно-консультативних послуг самотнім батькам та поліпшення їхніх навичок у різних сферах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Слюсар Л.І.* Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації // Демографія та соціальна економіка. – 2017. – № 3 (31). – С. 24–36. – <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024>
2. *Carlson L, Oláh L.S., Hobson B.* Policy recommendations Changing families and sustainable societies: Policy contexts and diversity over the life course and across generations // FamiliesAndSocieties project consortium. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/06/WorkingPaper78.pdf> (дата звернення: 03.02.2019).
3. *Bonoli G.* The Politics of the New Social Policies: Providing Coverage Against New Social Risks in Mature Welfare States // Policy & Politics. – 2005. – Vol. 33. – P. 431–449.
4. *Слюсар Л.І.* Позашлюбна народжуваність в Україні: сучасні особливості в контексті європейського розвитку // Демографія та соціальна економіка. – 2018. – № 3 (34). – С. 26–38. – <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.026>
5. Family size and household composition // OECD Family Database. – 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.oecd.org/els/family/database.htm (дата звернення: 02.02.2019).

6. Слюсар Л.І. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 2 (27). – С. 26–38. – <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.026>
7. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2017 року). Статистичний збірник / Держстат України. – Київ, 2017. – С. 21–28.
8. Реалізація конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи: державна доповідь про становище дітей в Україні (за період 2009–2016 рр.). – Київ, 2016. – 160 с.
9. Nieuwenhuis R., Maldonado L.C. The triple bind of single-parent families: resources, 1 employment and policies // The Triple Bind of Single-Parent Families: Resources, Employment and Policies to Improve Well-being 1st Edition. – Policy Press, 2018. – 304 p.
10. France Income support (RSA) // European Commission. Employment, Social Affairs & Inclusion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1110&langId=en&intPageId=4541> (дата звернення: 01.02.2019).
11. Morissens Ann. The role of universal and targeted family benefits in 359 reducing poverty in single-parent families in different employment situations // The Triple Bind of Single-Parent Families: Resources, Employment and Policies to Improve Well-being 1st Edition. – Policy Press, 2018. – P. 359–383.
12. Бориченко К.В. Соціальний захист сімей з дітьми за законодавством України. – Одеса: Фенікс, 2015. – 302 с.
13. Doing better for families // OECD Publishing. – 2011. – doi: <https://doi.org/10.1787/9789264098732-en>.
14. Duyulmus C.U., Van den Berg A. Single Parent Families and Poverty in Continental Welfare States: Examining Dutch Policy Responses to New Social // Department of Sociology McGill University [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/79001/1/Duyulmus.van_den_Berg.pdf (дата звернення: 04.02.2019).
15. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України / ЮНФПА, УЦСР. – Київ, 2011. – 212 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.idss.org.ua/monografi/2013_ua_womens%20participation.pdf (дата звернення: 01.02.2019).
16. Thevenon O. The Influence of Family Policies on Fertility in France: Lessons from the Past and Prospects for the Future // Low Fertility, Institutions, and their Policies. – 2016. – P. 49–76.

REFERENCES

1. Sliusar, L.I. (2017). Spetsyfika batkivstva u sim'iakh riznykh typiv: problemy, ryzyky ta shliakhy yikh minimizatsii [Specificity of parenthood in family of different types: problems, risks and their ways of minimization]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3(31), 24-36. - <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.024> [in Ukrainian].
2. Carlson, L, Oláh, L.S., & Hobson, B. (2017). *Policy recommendations Changing families and sustainable societies: Policy contexts and diversity over the life course and across generations. Families and Societies project consortium*. Retrieved from <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/06/WorkingPaper78.pdf>
3. Bonoli, G. (2005). The Politics of the New Social Policies: Providing Coverage Against New Social Risks in Mature Welfare States. *Policy & Politics*, 33, 431-449.
4. Sliusar, L.I. (2018). Pozashliubna narodzhuvanist v Ukraini: suchasni osoblyvosti v konteksti yevropeiskoho rozvytky [Non-marital fertility in Ukraine: modern features in the context of european demographic development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3(34), 26-38. - <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.026> [in Ukrainian].
5. *Family size and household composition* (2016). OECD Family Database. Retrieved from www.oecd.org/els/family/database.htm
6. Sliusar, L.I. (2016). Batkivstvo u systemi vidnosyn instytutu sim'i: suchasni transformatsii, yikh prychyny ta naslidky [Parenthood in the System of Relations of Family Institute: Modern Transformations, their Causes and Consequences]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(27), 26-38. - <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.026> [in Ukrainian].

7. *Camootsinka domohospodarstvy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv (za danymy vybirkovoho opytuvannia domohospodarstv u sichni 2017 roku)* [Household Self-Assessment of Their Income Level in January 2017] (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
8. Realizatsiia konventsii OON pro prava dytyny v Ukraini: dosiahnennia, problemy, perspektyvy : derzhavna dopovid pro stanovyshche ditei v Ukraini (za period 2009-2016 rr.) [State Report on the Situation of Children in Ukraine «Implementation of the UN Convention on the Rights of the Child in Ukraine: Achievements, Problems, Prospects» (for the period of 2009-2016)]. (2016). Ministry of Social Policy of Ukraine, NGO «Ukrainian Institute of Social Research named after Alexander Yaremenko». Kyiv [in Ukrainian]
9. Nieuwenhuis, R., & Maldonado, L.C. (2018). The triple bind of single-parent families: resources, 1 employment and policies. *The Triple Bind of Single-Parent Families: Resources, Employment and Policies to Improve Well-being 1st Edition*. Policy Press.
10. France Income support (RSA). (n.d.). European Commission. *Employment, Social Affairs & Inclusion* Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1110&langId=en&intPageId=4541>
11. Morissens, A. (2018). The role of universal and targeted family benefits in 359 reducing poverty in single-parent families in different employment situations. *The Triple Bind of Single-Parent Families: Resources, Employment and Policies to Improve Well-being 1st Edition*. Policy Press.
12. Borychenko, K.V. (2015). *Sotsialnyi zakhyst simei z ditmy za zakonodavstvom Ukrainy: monografiia* [Social protection of families with children under the legislation of Ukraine]. Odessa: Feniks [in Ukrainian].
13. Doing better for families (2011). OECD Publishing. - <https://doi.org/10.1787/9789264098732-en>
14. Duyulmus, C.U., & Van den Berg, A. (2015). *Single Parent Families and Poverty in Continental Welfare States: Examining Dutch Policy Responses to New Social*. Department of Sociology McGill University Retrieved from http://aei.pitt.edu/79001/1/Duyulmus.van_den_Berg.pdf
15. *Analitichne doslidzhennia uchasti zhinok u skladi robochoi syly Ukrainy* [Analytical research on women's participation in the labour force in Ukraine] (2011). Retrieved from https://www.idss.org.ua/monografiia/2013_ua_womens%20participation.pdf [in Ukrainian].
16. Thevenon, O. (2016). The Influence of Family Policies on Fertility in France: Lessons from the Past and Prospects for the Future. *Low Fertility, Institutions, and their Policies*, 49-76.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2019.